

Expresivita a modifikácia lexém ako priestor pre realizáciu ikonicko-symbolického princípu v neinštitucionálnom dialógu

Martina Bodnárová, Filozofická fakulta PU, tina.bodnarova@gmail.com

Kľúčové slová: inherentná expresivita, adherentná expresivita, kontextová expresivita, inherentná modifikácia lexém, adherentná modifikácia lexém, ikonicko-symbolický semiotický princíp, neinštitucionálny dialóg

Schlüsselwörter: inhärente Expressivität, adhärente Expressivität, kontextuelle Expressivität, inhärente Modifikation der Lexeme, adhärente Modifikation der Lexeme, ikonisch-symbolisches semiotisches Prinzip, nicht-institutioneller Dialog

1. Úvod

Neinštitucionálny dialóg (spontánny dialóg v pravom zmysle slova alebo tiež konverzácia) býva vymedzovaný v opozícii k tzv. inštitucionálnemu dialógu. V pozadí tejto opozície stojí diferenciácia dvoch jazykových funkcií, resp. dvoch typov diskurzu – fatického a inštrumentálneho (tieto pojmy sa opierajú o typológiu jazykových funkcií R. Jakobsona). Ako tvrdia českí autori Hoffmannová, Müllerová a Zeman, práve konverzácia je prejavom fatickej funkcie jazyka (1999, s. 5).

Oba typy dialógu možno začleniť do oblasti hovorového štýlu a vnímať ich ako jeho žánre. Jednou z charakteristík hovorového štýlu je expresívnosť. Podľa J. Mistríka (1985, s. 507) práve súkromné prostredie vytvára ideálne podmienky na uplatnenie osobných vlastností človeka v jazykovom prejave. I preto sú prejavy vznikajúce v súkromnom prostredí prevažne osobné a expresívne. J. Zima, ktorý sa zaoberal expresivitou veľmi podrobne (1961), tvrdí, že „vlastní oblastí expresivity (...) není ovšem vždy jazyk psaný, nýbrž především také jazyk mluvený, a to zejména spontánní projevy mluvené. (...) V této oblasti především se projevuje tendence tvořit nové expresivní významy slov a řidčeji i nová slova“ (1961, s. 9). Tieto poznatky a tvrdenia sú východiskom a akýmsi odrazovým mostíkom našej štúdie. Jej predmetom je podrobnejší výskum fungovania expresivity v spontánnom dialógu. Zaujímá nás predovšetkým otázka, či a akým spôsobom možno cez expresivitu ilustrovať a exemplifikovať pôsobenie ikonicko-symbolického princípu v neinštitucionálnom dialógu; či teda môže byť expresivita indikátorom ikonickosti neinštitucionálneho dialógu¹. Materiálom pre tento výskum boli nahrávky a prepisy² autentických rozhovorov z bežného každodenného života z prostredia východného Slovenska³. Rozsah materiálu bol cca 30 000 slov.

2. Typy expresivity a modifikácie lexém

Svoj výskum expresivity v neinštitucionálnom dialógu sme založili na interferencii lexikálnej expresivity a niektorých suprasegmentálnych prostriedkov. J. Mistrík (1985, s. 508) sa zmieňuje o tom, že expresívnosť hovorového štýlu sa prejavuje aj vnútornou a vonkajšou modifikáciou lexikálnych jednotiek. Na základe toho aj my rozlišujeme dva spôsoby modifikácie lexém v spontánnom dialógu: inherentnú a adherentnú. Inherentná modifikácia sa realizuje najmä prostredníctvom emfázy⁴, dôrazu⁵ a prízvuku na penultime^{6,7}. Adherentná modifikácia je založená na opakovaní. Opakovanie v rámci spontánného dialógu je pomerne rozsiahlou a v súčasnosti už aj dosť podrobne prebádanou problematikou (v rámci spontánného dialógu detí napr. Kesselová, 2001). Práve na základe uvedeného materiálu eliminujeme zo svojho výskumu expresivity prípady, keď je opakovanie:

- indikátorom ťažkostí hovoriaceho s formuláciou vlastnej výpovede;

- indikátorom hľadania výstižnejšieho pomenovania, spresňovania výrazu;
- prostriedkom na vyplnenie hezitačnej pauzy, resp. expletívnym výrazom, ktorým hovoriaci prejavuje svoj zámer pokračovať v komunikácii;
- prostriedkom, ktorý slúži na prevzatie komunikačnej aktivity.

Predmetom nášho záujmu je predovšetkým opakovanie:

- ktoré realizuje jeden hovoriaci v rámci jednej repliky;
- keď sa opakujú určité segmenty alebo prvky bezprostredne za sebou („lineárne“);
- ako reduplikácia alebo viacnásobná reduplikácia;
- bez modifikácie alebo s modifikáciou (v zmysle negácie alebo inherentnej modifikácie určitých segmentov);
- nezriedka sprevádzané zrýchleným tempom reči;
- lexikálne a čiastočne aj syntaktické;
- v ktorom sa prejavuje istá zámernosť a túžba po jazykovej kreativite.

Inherentne i adherentne môžu byť modifikované tak nociónálne, ako aj expresívne lexémy⁸. Lexikálnu expresivitu chápeme v zhode s J. Zimom (1961) a rozlišujeme: inherentne expresívne lexémy, adherentne expresívne lexémy a kontextovo expresívne lexémy.

Na základe interferencie dvoch základných typov lexém, dvoch typov modifikácie lexém a troch typov lexikálnej expresivity uvažujeme o nasledujúcich javoch:

1. inherentná modifikácia inherentne expresívnych lexém
2. adherentná modifikácia adherentne expresívnych lexém
3. inherentná modifikácia adherentne expresívnych lexém
4. adherentná modifikácia inherentne expresívnych lexém
5. inherentno-adherentná modifikácia inherentne expresívnych lexém
6. inherentno-adherentná modifikácia adherentne expresívnych lexém
7. inherentná modifikácia kontextovo expresívnych lexém
8. inherentná modifikácia nociónálnych lexém
9. adherentná modifikácia nociónálnych lexém
10. inherentno-adherentná modifikácia nociónálnych lexém.

Exponovanie desiatich kategórií javov je na jednej strane výsledkom teoretickej reflexie a kombinácie, na druhej strane pokusom o systematické zachytenie a opis fenoménov, ktoré sa v rámci neinštitucionálneho dialógu vyskytujú pomerne frekventovane, ba až pravidelne. Výnimkou sú len kategórie č. 2 a 5, ktoré sme v našom materiáli nenašli doložené.

2.1 Inherentne expresívne lexémy a ich modifikácia

Inherentnú expresivitu charakterizuje J. Zima takto: „Nejzřetelněji vyniká ze současné slovní zásoby typ slov, u nichž poznáváme jejich expresivní charakter i bez kontextu; jejich expresivnost je neoddelitelnou součástí jejich významu, souvisí často s jejich hláskovou podobou a velmi často i s typickou podobou slovtvornou (...)“ (1961, s. 10). Za spoločný znak všetkých inherentne expresívnych lexém pritom považuje *nápadnosť*. Myslí tým predovšetkým ich nápadnosť v systéme jazyka, no domnievame sa, že z toho logicky vyplýva aj ich nápadnosť v konkrétnom jazykovom prejave, v kontexte, teda v rovine parole. Inak povedané, inherentne expresívne lexémy sú už samy osebe – predovšetkým svojou hláskovou stavbou – dostatočne nápadné, a teda nie je potrebné či nevyhnutné zvýrazňovať ich v určitom kontexte ešte nejakým iným spôsobom. Napriek tejto logickej úvahe sa v našom materiáli vyskytli prípady modifikácie inherentne expresívnych lexém. Boli však menej početné než modifikácie lexém adherentne expresívnych.

Inherentne expresívne lexémy bývajú v spontánných dialógoch modifikované predovšetkým inherentne, menej často adherentne.

2.1.1 Inherentná modifikácia inherentne expresívnych lexém

Najčastejším prostriedkom inherentnej modifikácie inherentne expresívnych lexém býva dôraz, zriedkavejšie sa využíva emfáza či prízvukovaná penultima. Takáto modifikácia nebýva vždy redundantná; neraz sa používa ako prostriedok ironizácie⁹:

a) **MJ**: h ha he:j↓ Šikovnica je v tomto roku↓ že:↑

U: no nezá'vidím jej↓

Expresívnym výrazom *šikovnica* sa tu neoznačujú pozitívne, ale naopak negatívne kvality určitej osoby.

b) **B**: to je naozaj taky zla(ty) taky POžehnany by som povedal↓ už mu len KRÍdla↓ / minule (z)me tam točili↓ som z nim mal tu češ' rozpravať→ @: @ stretnutie otcov matiek čo bol ten celosvetovy: / celosvetovy ZRAZ→ tych modliacich sa otcov matiek a @ detí → v Trebišove to bolo teda↓ neviem↓ nevieš↑

Ma: @@↓

B: no↓ ---rozpraval STRAŠne taky:→ / (taky) dobrá'čisko↓ /

V tomto prípade je prostriedkom modifikácie prízvuk na penultime. Modifikovanou lexémou je augmentatívum *dobráčisko*, ktoré v kontexte predošlej repliky hovoriaceho B (ide najmä o adherentne expresívne lexémy *požehnaný* a *krídla*, ktoré sú zreteľne ironické) môžeme chápať tiež ironicky. Všetky tieto expresívne lexémy sa vzťahujú na osobu duchovného, ironizujú jeho prílišnú morálnu bezúhonnosť; navyše hovoriaci B ho vyššie, v necitovanom kontexte, označí deminutívnym substantívom *kaplánik*, síce inherentne nemodifikovaným, no takisto viditeľne ironickým.

c) **JN**: ---prišiel na druhy deň do: školy→ / pri..prišiel / do / prišiel pri..prišiel na druhy deň do: školy a začal mi (tu) rozpravať že je:žišmarija vieš koho som stretol no hadaj V...ovu↓ / som som som O:točil som STO metrov som ju obišiel→ aby sme sa nemuseli stretnúť lebo→ / LEbo keď som ju videl ako s tymi barličkami tam šmátra→ <počas celej repliky paralelne prebieha smiech MJ>

MJ+Ma: <smiech>

JN: a teda tymi BARličkami teda tymi barličkami ŠMÁtra po tej CHODbe→/ tak som ŇEmohol↓

Inherentne expresívna lexéma, deminutívum *barličky*, je v citovanom kontexte použitá až trikrát (toto opakovanie však nepovažujeme za prípad adherentnej modifikácie). Jej inherentná modifikácia pri druhom výskyte môže byť interpretovaná aj ako prostriedok presadenia sa v dialógu, resp. upevnenia svojej pozície po prerušení smiechom ostatných účastníkov; no popri tom upozorňuje na ironický význam deminutíva; a v neposlednom rade exponovaný dôraz slúži aj ako imitačný prostriedok (hovoriaci JN reprodukuje a súčasne imituje reč niekoho iného). Obe deminutíva (*barličky* aj *kaplánik*) teda nadobúdajú expresívnu povahu výraznou kvalitatívnou zmenou významu, pričom sa ich kvantita nemení (*barličky* nie sú malé barly a *kaplánik* nie je malý či mladý kaplán); zmena kvality významu sa realizuje smerom k pejoratívnosti, výsledkom čoho je ironia.

V skúmanom materiáli sa vyskytla skupina prípadov, keď inherentná modifikácia bola takmer neodmysliteľnou súčasťou inherentne expresívnych lexém a tieto lexémy sa bez modifikácie takmer ani nepoužívali. Išlo o pomerne uzavretú skupinu módných výrazov vyjadrujúcich údiv, prekvapenie:

a) TY ko'kos↓ ale že mu to do:šlo:↓

b) TY: brďo:↓

c) supe:r↓ ty: kokso:↓ a kedy ideme↓

d) no:→ ty: kokso↓ som v ŠOku nor'málne↓

2.1.2 Adherentná modifikácia inherentne expresívnych lexém

Tento jav sa v skúmanom materiáli vyskytoval len veľmi sporadicky. Reprezentuje ho príklad:

a) **JN:** som sa vyštveral vyštveral som sa na: na ten stolik **tak sa to kývalo so mnou**

Opakovanie ako prostriedok adherentnej modifikácie tu má špecifickú povahu. Pripomína figúru zvanú chiazmus. Keďže podobných „chiastických“ typov opakovania sa objavilo viacero aj medzi adherentne expresívnymi a nociónálnymi lexémami, podrobnejšie ich rozoberieme na osobitnom mieste.

2.2 Adherentne expresívne lexémy a ich modifikácia

J. Zima charakterizuje druhý typ lexikálnej expresivity tak, že ide o expresivitu, pri ktorej „je základní, věcný význam slova měněn a která je zřetelně patrná teprve z určujícího kontextu“ (1961, s. 10). Pritom vymedzuje dve základné zložky adherentnej expresivity. Prvou je *intenzifikácia výrazu*. Spočíva v tom, že „skutečnost v podstatě neutrální (...) označíme pojmenováním, jehož význam má znaky nadměrnosti, které danému pojmu neodpovídají“ (tamže, s. 75). Nadmernosť sa chápe ako znakový výkyv od normálu nielen smerom pozitívnym, ale i opačným, negatívnym. Druhou zložkou adherentnej expresivity je *tendencia ku konkretizácii predstavy*, ktorú slovo vyjadruje. Ide o tendenciu vyjadriť všeobecnejšiu či málo konkrétnu predstavu výrazom špeciálnejším, konkrétnejším. Intenzifikácia sa podľa Zimu podieľa na dosahovaní vysokého stupňa sily prejavu. Konkretizáciu zase vníma ako typickú črtu spontánnych hovorených prejavov. Odvolávajúc sa na iného autora, tvrdí, že „mluvený jazyk se vyhýbá abstraktnímu způsobu vyjadřování, je velmi málo abstraktní (...) užívá přirovnání a obrazů, ale tyto výrazové prostředky se nepodobají přirovnáním a obrazům literárním, které jsou vždy vědomě, záměrně promyšlené“ (tamže, s. 50). Napokon upozorňuje Zima na to, že niektoré expresívne výrazy sa vyznačujú predovšetkým emocionálnosťou, no v iných – a to najmä vo výrazoch spontánnych hovorených prejavov – vystupujú do popredia prvky voľného úsilia hovoriaceho o nový výraz, o zámerný účinok výrazu na percipienta. Takéto voľné úsilie býva v prvom rade súčasťou umeleckých postupov.

Na základe tejto charakteristiky i rozboru konkrétneho materiálu sa nazdávame, že zámernosť, vlastná predovšetkým umeleckému štýlu, je aspoň latentne prítomná aj pri adherentnej expresivite a že býva aj sprievodným znakom adherentnej modifikácie lexém.

2.2.1 Inherentná modifikácia adherentne expresívnych lexém

Tento jav je jedným z troch najfrekvencovanejších v skúmanom materiáli.

Inherentne modifikované bývajú najčastejšie adjektíva, ktoré expresívne označujú predstavu veľkosti a negatívnosti¹⁰:

a) **B:** VŠETko je vydžu bane↓ chory svet↓ ----všetko je vydžu bane↓ aj KOne↓

Ni+Ma: <smiech>

B: VŠE:tko pora'zeny svet↓

b) ale HNUSna fotka fakt↓ nenor' mal'ne↓

c) proste: hovorim že CHORý svet↓

d) no no Pa'lo HROZná dilema no↓

e) ŠIAlene poplatky↓ NEskutočne↓

f) inač SKVElý chalanisko len→ / len umelec↓ ako ŤAŽky umelec↓

g) DRSne je to↓ / je to jedna z NAJdrs'nejších veci ake som kedy čítal...

Tieto adjektívne lexémy sú v súčasnej hovorenej slovenčine veľmi frekvencované (patria k módnym výrazom najmä mladšej a strednej vrstvy komunikantov), nadobúdajú až status kliše a inherentná modifikácia sa stáva ich neoddeliteľnou súčasťou. Možno k nim

priradiť ešte jednu, ktorá síce už označuje nejakú pozitívnu kvalitu, no svojou expresívnou intenzifikáciou ju posúva k hranici pejoratívnosti:

IG: dve silikóny takto tam NApchala↓ DZIve to bolo ↓

Na expresivite tohto adjektíva sa podieľa aj nárečová hlásková modifikácia.

Od exponovaných adjektív sa ľahko a pravidelne tvoria adverbiá, ktoré bývajú tiež veľmi frekvencované ako adherentne expresívne:

- a) ale ja mam STRAŠne pomaly net mam↓
- b) a stra:šne HU:čal↓
- c) cítim že mi to odoberá STRAŠne vela energije↓
- d) dobre takže ja som HROZne rád že si tak povedal ako si povedal: I

Pomerne široký a pestrý bol v skúmanom materiáli repertoár adherentne expresívnych slovies¹¹. Kým adherentne expresívne adjektíva a adverbiá sa v spontánných hovorených prejavoch viac-menej stereotypne opakujú, pri výbere verb sa prejavuje väčšia kreativita hovoriaceho. Predsa však možno zachytiť istú pravidelnosť vo využívaní (prevažne pohybových) slovies s prefixom vy- (ktorý podlieha inherentnej modifikácii prostredníctvom dôrazu) ako adherentne expresívnych:

- a) mňa už tak VYštvali vďaka mojej ustupčivej povahe
- b) tak / a ale čo je NAJhoršie alebo NAJzaujímavejšie:→ on sa v momente VYstreli↓ v ňe:...v nepredvidateľnej chvíli→ v nepredvida.. vystrelí a a VYleti vonku↓
- c) vytiahol som ešte čo som mal posledne zasoby ani neviem čo to bolo či rum či ký parom otvoril VYREŽ↑ kľudne:↑ a daj mi peť minút↓

Dosť pravidelne sa ako adherentne expresívne vyskytuje sloveso *piecť*, resp. jeho dokonavý prefigovaný náprotivok *spiecť* (hlásková podoba oboch slovies spravidla podlieha modifikácii príslušným východoslovenským nárečím):

- a) **ked'** ideš po as'falte to maš jedno šak skus is ňejak ----- TRI'ciatkou↓ žeby ťa niekto ťahal po as'falte↓ do 'KOSTi ťa speč(i)e↓
- b) **G1:** lebo: <**G2: viem že**> už mi začína:ju: nor'málne sa začínam ŠKVAriť v tých čiernych noha'viciach↓ tu na mňa PEče toto slnko ↓

Ako adherentne expresívne figurujú v spontánných hovorených prejavoch ešte niektoré substantíva a číslovky. Zo substantív podliehajú inherentnej modifikácii napríklad tieto:

- a) hovorim čo ten DEbil tam robi↓
- b) šak ho'vorim že dajaky FRAjer rozumieš↑ a si myslel že o'behne ale→
- c) tiež bola SILa↓ / ŠIKma strecha→ v šľapkach žeby ma nepa'lili:→ / nohy↑ spodky→ //
- d) **Iv:** poďme na rande↓ / také urobme že pojdeme štyri hej↑ na rande so štyrmi↓
Bia: hej a koho Daniela vezmem↑
Iv: no šak (sluchaj)ce dajakoho PIťa ňe za minútu mam dzešecich↓¹²

Repertoár čísloviek je pomerne úzky a ustálený. Tvoria ho predovšetkým vyššie určité číslovky, ktoré nevyjadrujú presný počet, správajú sa skôr ako neurčité číslovky s významom „veľa“:

- a) som som som O:točil som STO metrov som ju obišiel→ aby sme sa ňemuseli stretnúť
- b) keď vidim jakych ja.. jakych priateľov ma moj bra:t→ a: to meno má sto ria:dkov→¹³
- c) asi: v Milion peťstotisíc časovych pásmach↑ ale v JEDnom momente↓ / v TOM ISTOM↓
- d) a ešte hovorim že das→ / PEŤ minút rozumieš som ho obe'hoval↓¹⁴
- e) NAfty do 'BLUdu→ / bez bez nejakych tych obme'dzeni↓

Posledný príklad s predložkovým pádom substantíva ako kvantifikátorom¹⁵ je v rámci východoslovenského variantu subštandardu taký frekventovaný a typický, že by sa tu dalo hovoriť až o lexikalizácii adherentnej expresivity lexémy *do bludu*, resp. toto spojenie by sme mohli hodnotiť ako minimálnu frazému.

Ako vidieť z príkladov, najviac využívaným prostriedkom inherentnej modifikácie je dôraz. Prostredníctvom neho sa podčiarkuje adherentná expresivita lexém, predovšetkým jedna z jej zložiek – intenzívnosť, resp. nadmernosť (špecifikovaná ako vysoký stupeň vlastnosti) a adherentne expresívne lexémy sa v takom kontexte stávajú nápadnejšími, plastickejšími.

2.2.2 Inherentno-adherentná modifikácia adherentne expresívnych lexém

Tento jav založený na kombinácii a spolupráci oboch typov modifikácie adherentne expresívnych lexém je pre spontánne prejavy typickejší a prirodzenejší. Exemplifikovať ho možno nasledovne:

- a) NO a čo↓ JAK pred skúškou↓čo:↑ le'pilo le'pilo↑ veľmi lepilo↑
- b) nie nie nie nebol som nebol som↓ / nebol som↓ chcel som ísť→ ale nedalo sa↓ / nedalo sa↓ / nedá sa všetko↓ / jedna robota→ DRUhá robota→ domov teraz na dve hodiny prípravy si robiť na zajtra do práce →
- c) a to len som ho tak DRžal vieš↓ dšš jedna stena→ DRUhá stena↓ JEDna stena→ DRUhá stena↓
- d) **Kpl:** -----obed vieš jak som sa OŽA: R ↑ OŽAR som sa →

V príklade a) figuruje ako adherentne expresívna lexéma frekventovaná najmä v rámci študentského slangu, prípadne interpretovaná ako familiarizmus. Adherentne je modifikovaná trojnásobným opakovaním, inherentne prízvukom na penultime realizovanom dvakrát, pričom pri druhom opakovaní vzniká efekt rytinizácie. Vďaka špecifickej intonácii vyznieva takýto celok v danom kontexte značne ironicky.

Príklady b) a c) sú už na prvý pohľad analogické.¹⁶ Objavuje sa v nich akoby schéma založená na opakovaní dvojice čísloviek vyjadrujúcich vzájomnosť a striedanie. Jej komponenty sú v nominatíve, hoci zasadenie schémy do kontextu si vyžaduje skôr iný gramatický pád. Okrem dôrazu je tu relevantným činiteľom aj melódia (semikadencia) a asyndetické pripájanie. Všetky tieto prostriedky sa podieľajú na vzniku rytinizácie a na evokácii dlhého časového trvania; exponované celky implikujú časový aspekt i dejovosť (je v nich implicitne prítomný priebeh nejakého deja, napr. fackania či bitia, vykonávania viacerých profesií súčasne); dalo by sa povedať i tak, že intenzifikujú dej vyjadrený neslovesne. Ten istý, resp. analogický princíp modifikácie sa pritom v príklade b) podieľa na dosiahnutí negatívneho efektu (k čomu zaiste prispieva kľúčová adherentne expresívna lexéma *robota* s negatívnym významom ťažkej práce),¹⁷ v príklade c) podčiarkuje skôr humorný efekt.

Príklad d) ilustruje už spomínaný chiastický typ opakovania, preto ho budeme analyzovať na osobitnom mieste.

2.3 Kontextovo expresívne lexémy a ich modifikácia

„Slovo môže pôsobiť expresívne, aniž se jeho význam zmení. Expresivita se mu dostáva pouze v kontextu tím, že se často svým vrstevním určením nápadně odlišuje od svého jazykového okolí. (...) Expresivita není tu však spojena s významovou změnou slova, nýbrž je působena interferencí dvou různých stylistických vrstev“ (1961, s. 11). Týmito slovami J. Zimu sme sa pokúsili podať stručnú charakteristiku tretieho typu lexikálnej expresivity. Rovnako ako v predošlých typoch, aj tu Zima hovorí o jednej základnej črte kontextovej expresivity – o *výraznej rozdielnosti prvkov*, z ktorých sa expresívne vyjadrenie skladá. Medzi príkladmi na kontextovú expresivitu autor uvádza aj použitie cudzojazyčných lexikálnych

prvkov na pozadí odlišného kontextu. Práve takýchto javov sa v našom materiáli vyskytlo viacero:

a) o de'viat'ej zatrubí truba→ / oni si SADnu→ daju si KA:fe→ zjedia rohlik alebo da..kto čo↑ do devet' petnasť↓ / o devet' petnas za'trubí oni vstanu a robia↓ / NIKTO NIKOHO NENAHANĀ↓ ň..do ničoho↓

b) italia: no↓ na križo'vatke cuvať↓ ----- ňeňi problem↓

c) **C2**: a typicka pohostinnosť rómska→

C1: hej↓

C2: počet do jed'nego↓

C1: počet do jed'nego↓

d) no što s vami Ďelat'↓ što s vami pad'e'ľajem↓

Vo všetkých príkladoch sú cudzojazyčné lexikálne prvky modifikované inherentne¹⁸, pomocou čoho sa hovoriaci pokúšajú imitovať jazyky ako nemčina, taliančina, poľština či ruština. Toto fonetické napodobňovanie cudzej reči, túto „snahu o vernosť originálu“ vnímame ako jednu z ikonických črt spontánneho hovoreného prejavu. Popri tom je, prirodzene, v uvedených kontextoch neprehliadnuteľný humorný efekt.

2.4 Nociónálne lexémy a ich modifikácia

Nociónálnosť je v lingvistike všeobecne vnímaná ako protipól expresívnosti. Mistrík (1985, s. 81) charakterizuje nociónálne slovo ako také, ktoré „vyjadruje iba toľko, koľko treba na objektívne komunikovanie vecného, logického obsahu“. Inherentná a adherentná, resp. inherentno-adherentná modifikácia nociónálnych lexém sú dva javy, ktoré sme popri inherentnej modifikácii adherentne expresívnych lexém zaznamenali v skúmanom materiáli najčastejšie. Naš výskum vychádzal z predpokladu – utvoreného na základe empirického pozorovania – , že oba typy modifikácie sa v spontánných hovorených prejavoch nevyskytujú vždy celkom náhodne a nezámerne; že existujú isté nociónálne lexémy, resp. typy lexém, ktoré podliehajú modifikácii pravidelne či takmer pravidelne a v ktorých modifikácii sa prejavuje aj istá zámernosť hovoriaceho.

2.4.1 Inherentná modifikácia nociónálnych lexém

Inherentnej modifikácii prostredníctvom dôrazu, prípadne emfázy najčastejšie podliehajú adjektíva a adverbiá, ktoré sú už samy osebe sémanticky výrazné; ich sémantika implikuje veľkosť, vysoký stupeň vlastnosti, nadmernosť, úplnosť, maximalizmus, výlučnosť alebo krajné polohy (*veľký, obrovský, dlhý, drahý* (cenovo), *skvelý, perfektný, špičkový, fantastický, geniálny, horúci, čierny*). Zriedkavé nie sú ani superlatívy (*najznámejší, najcennejší, najhorší, najzaujímavejší*). Niekoľko príkladov:

a) taky OB ROVSKY križ tu je↓

b) tie DRAhe myslíš↑

c) **Mi**: ta to je dos DRAhe toto ny↓

(...)

MiB: ta to DRAha kava↓

FB: no ta DRAha: no ta DRAha no a z auto'matu

d) fakt čo sa tyka: / PERfektného zobrazenia dospie'vania tak v tomto je loen mini špič'kový↓ / Úplne ŠPIČ'kový↓

e) hrad Fusen↓ / to je: NAJznamejší hrad v Ne'mecku↓ PODOTY'KAM↓

f) ako jeden z NAJcennejších filmov vôbec↓

g) **Ko**: ČIE: rnu si dajme: mami: tuná↓ toto↓

M: he:j KORnel↓

Ko: čie: rnu plávajúcu↓

D: a to červené nechčeš↑

M: to je prí'šerna↓

Ko: h Čiernu ňe:↓

Z najfrekvencovanejších inherentne modifikovaných adverbíí možno spomenúť tieto: *veľmi, vynikajúco, úplne, väčšinou, viac/viacej, najviac, celkom, celkovo, totálne, nenormálne, neskutočne, silne, ďalej, furt* (toto adverbium interpretujeme ako prvok východoslovenského variantu subštandardu).¹⁹ K nim možno pripojiť tri najčastejšie modifikované neurčité číslovky *veľa, viac, dosť*. Na ilustráciu uvádzame niekoľko príkladov:

- a) takže čo:↑ nepáčilo sa VELmi ↑
- b) nula šty'ricať @ cent..nula šty'ricať eura (j)ako šty'ricať centov to stalo→ / a VELmi dobre to bolo↓
- c) keď už sa jej to bude zdať VEľa↑
- d) mne po..MNE prostredie VELmi vyhovuje↓
- e) ja som----- kons'pekty veľa dopi'sala čo sme teraz pi'sali↓ / VEľa fakt↓
- f) skupina ľudí ktora prežíva VŠETky možnosti svojej možnej existen'cie↓ / TOTálne boží náhľad↓
UPLne→ FANtasticka vec↓ NEnormalne ťažko sa to číta:→

Tendencia inherentnou modifikáciou zvýrazňovať to, čo je už samo osebe nejako výrazné, sa potvrdila aj pri zámenách. V rámci tohto slovného druhu modifikácii pravidelne podliehajú vymedzovacie zámená *nič, nikto, žiaden, každý, všetok* a nárečový variant tohto zámena *šicki*. Príklady:

- a) **C1:** UPLne všetky↓
C2: (to)to som ňe'videl ten koniec→
C1: VŠETKY dos..ostali na stole↓
- b) už /už fakt synonymný micky slovník ja už VŠETko som tam (dav)ala toto iste↓
- c) *proste už ani cez nich ne'vidim*↓ čiže NIČ↓
- d) U PLne ho rozmla'tili NIČ↓ naskrz prešli→
- e) **boli s**..ste už aj v Ži'pove čo sme robili pre hliadku↓ tam robíme KAŽdy rok pravidelne↓
- f) **B:** VŠETko je vydzu'bane↓ chory svet↓ ----všetko je vydzu'bane↓ aj **KOne**↓
Ni+Ma: <*smiech*>
B: VŠE:tko pora'zeny svet↓ /

V spontánných hovorených prejavoch sa veľmi často dôrazom modifikuje prefix *ne-* v negovaných tvaroch sloví, ale aj adjektív či adverbíí (ktoré už bývajú aj adherentne expresívne):

- a) alebo keď žijete / v prostredí takých ľudí ktorí vám NEvyhovuju→ tak prosto →
- b) to take divne mi ŇEsedi↓ ale **B**Udiš↓ keď to povedia slovenčinári nech sa páči↓ ale (*mŇe sa zdal*) taky / taky ŇEškodný↓ /
- c) tam: by si bol prekvá'peny koľko tam je KÁblo NEskutočne KÁblo→
- d) oni ŇEbudu mať veľa hostí↓
- e) ta toto si myslím že nejaký pastier tam robí re'klamu ta(k) NEchcem ho↓

Inherentná modifikácia v týchto prípadoch podčiarkuje jeden krajný pól na osi afirmácia – negácia, zvýrazňuje výlučnú zápornosť deja, vlastnosti.

Adjektívne, adverbálne, numerálne, pronomínálne, nociónálne lexémy i negácia ilustrujú tendenciu hovoriacich inherentne modifikovať to, čo je už svojou sémantikou (teda obsahovo) mimoriadne, výnimočné, zvláštne, nadmerné alebo nejako exponované. Domnievame sa, že tu nejde o redundantnosť, ale skôr o prirodzenosť a explicitnosť. Hovoriaci akoby sa usilovali aj formálne (konštrukčne) zvýrazniť už sémanticky výrazné fenomény. Vidíme v tom snahu o „vyrovnávanie“ výrazovej a významovej, formálnej a obsahovej stránky, teda snahu o akýsi formálno-obsahový paralelizmus. Dalo by sa azda povedať, že inherentnou modifikáciou sa aj nociónálne lexémy expresivizujú a že sa aj takto realizuje a prejavuje ikonickosť spontánných hovorených komunikátov.

Inherentná modifikácia sa trochu iným, no nemenej zaujímavým spôsobom uplatňuje pri enumerácii:

- a) ja mám Michaľany: Brezinu: Zemplínsku Teplicu: @ Kazimír→ proste <MB: aha↓> tamto hore→
<MB: hej hej hej↓> Veľké Ozorovce MALé Ozorovce DArgov BAčkov VIšňov PARchovany
DVOrianky SEčovce→
- b) oni oni tam @: t'je kavy pili take BE:Z cukru S CU:Krom ZO: smotanou BE:Z smotany čo ja viem
tote typy→
- c) už boli aj ŠANce boli MOŽnosti boli PRÍležitosti→
- d) takže tak vravim že som najskôr s JEDnou pletkovala potom s DRUhou→
- e) dali témy dopredu známe↓ štyri roky↓ // a: prvý rok bol DUša ako objekt↑ / potom bolo: @: potom
bolo MESto ako objekt→ potom bolo: // DUCH ako objekt→ a potom bolo TElo ako objekt↓

Jednotlivé príklady predstavujú rôzne druhy enumerácie: enumeráciu toponým (a), enumeráciu rôznych alternatív, ktoré sú k dispozícii, čím sa vytvára akoby určitá typológia (b), enumeráciu synonym (c), enumeráciu osôb (d) a enumeráciu tém projektov (e). V usporiadaní komponentov jednotlivých enumeračných radov sa dá vystopovať istá zámernosť (hoci v niektorých prípadoch je skôr intuitívna). V príkladoch d) a e) pôsobí na usporiadanie členov chronologický faktor, v príklade a) zrejme popri priestorovej logike aj zvukové kvality toponým (sufix –ov, ktorý sa opakuje v troch po sebe idúcich toponymách; zvukovo dosť analogické sufixy –any a –ianky, ktoré k sebe pričleňujú ďalšie dve toponymá) a v príklade b) možno dokonca na pozadí opakovania dvoch prepozícií (ktoré, mimochodom, tiež reprezentujú dva krajné póly) obnažiť schému a – b – b – a. Spoločným znakom všetkých enumerácií je semikadencia, asyndeton (jedine v poslednom príklade sa na úroveň konjunkcie dostáva adverbium *potom*) a modifikácia jednotlivých členov, resp. kľúčových bodov enumerácie dôrazom, prípadne i emfázou. V podstate vo všetkých prípadoch by bolo možné namiesto rozsiahleho vypočítavania použiť jednoduchšie vyjadrenie: v príklade a) „mám všetky dediny na okolí“; v príklade b) „pili kávy všetkých druhov/typov“; v príklade c) „boli viaceré/rôzne príležitosti“; v príklade d) „pletkovala som s oboma“; v príklade e) „boli štyri témy: duša, mesto, duch a telo ako objekt“. Hovoriaci však dávajú prednosť rozsiahlejším, akoby opisným vyjadreniam, ktoré sú explicitnejšie a konkrétnejšie. Pomocou enumerácie a jej sprievodných znakov, medzi ktoré patrí aj inherentná modifikácia členov prostredníctvom dôrazu, sa dosahuje konkretizácia predstavy a výraz sa stáva plastickejšim. Dalo by sa tu azda uvažovať o ornamentálnosti spontánnych hovorených prejavov.

O sile suprasegmentálnych prostriedkov a inherentnej modifikácie v spontánnej dialogickej komunikácii svedčia aj tieto dva príklady:

a) **Ja:** jak pane kaplane ↑

Kpl: vy'BORne↓ una'veny som šak od rana ňe↑chodime

b) no vyBORne skače mi to tu po tanieri

Partikula súhlasu *výborne* modifikovaná dôrazom, prízvukom na penultime a skrátením kvantity prvej slabiky tu nadobúda opačný význam a pôsobí ironicky.

2.4.2 Adherentná a inherentno-adherentná modifikácia nociónálnych lexém

Tieto typy modifikácie sú – podobne ako pri expresívnych lexémach – založené vo veľkej miere na opakovaní, resp. reduplikácii. J. Kesselová sa zmieňuje o tom, že „opakované lexikálne prostriedky predstavujú explicitný spôsob prezentácie komunikovaného obsahu“ (2001, s. 70). J. Zima (1961, s. 23), odvolávajúc sa na dvoch iných autorov, tvrdí, že reduplikácia je typickým prejavom expresivity a že ju možno pokladať za zosilňovací výrazový prostriedok. Reduplikácia v spontánnych hovorených prejavoch býva dvojnásobná, trojnásobná, štvornásobná (zo synsémantik často pri partikulách súhlasu *hej, áno*), päťnásobná (často pri partikulách odmietania *nie, ňe*, keď je sprevádzaná zrýchleným tempom reči) a v skúmanom materiáli sa vyskytla aj sedemnásobná reduplikácia lexémy. Domnievame sa, že pri takejto viacnásobnej reduplikácii zohráva dôležitú úlohu cit hovoriaceho pre rytmus

(hovoriaci vníma akýsi vnútorný rytmus, ktorý sa snaží príslušným počtom opakovaní lexémy naplniť) a tiež vedomie číselnej symboliky (najmä pri čísle 3, ktorého symbolika je celkom ustálená, a 7, ktoré má pod vplyvom biblického kontextu význam plnosti). Prípady dvojnásobného opakovania:

a) **Ja:** s panom bohom↓ / cho(d')te cho(d')te↓

b) **Kpl:** ja ju stale ja ju stale vozim↓

Ja: to je dobre↓ to je dobre↓

c) **FB:** ...stary pan Hymer sa roz`hodol→ / nevedel hlinika do `bludu no CO s tym hlinikom↓ co mam robic co mam robic↓ rychlo rychlo↓...

sa dajú interpretovať ako zintenzívnenie priebehu deja (=rýchlo choďte), ale implicitne je tu prítomný aj význam „môžete ísť, cesta je voľná“; zintenzívnenie pozitívneho hodnotenia (=to je veľmi dobré) a zintenzívnenie rýchlosti (=veľmi rýchlo); okrem toho je tu v reduplikácii otázky implicitne prítomná aj akútnosť problému a bezradnosť osoby, ktorú hovoriaci reprodukuje, resp. imituje. Podobný implicitný význam obsahuje aj príklad na trojnásobnú reduplikáciu:

Ma: nie↑ / a: a za to čo predtým robíte↑ lebo potom: zvyčajne sa vam sniva to a..ale ňejak ovplyvní zasadne váš sen to→ čo robíte predtým↓ alebo čo hovoríte a tie..tak tesne predtým než idete SPÁŤ↓

Ad: že jak jak jak ešte raz↑

Reduplikácia opytovacieho zámena zintenzívňuje Ad-ovo neporozumenie Ma-inej repliky a súčasne môže implikovať nástojčivosť potreby informácie, resp. nástojčivú potrebu reformulácie predošlej výpovede. Iný príklad trojnásobnej reduplikácie:

a: chodiť denno-denne alebo trikrát do týždňa **ČAkat' na sanitku**→ NAkladať VYkladať NAkladať proste

explicitne prezentuje prebiehajúci dej, dĺžku jeho trvania a evokuje aj istú stereotypnosť vykonávaných úkonov.

Zaujímavé je ešte trojnásobné opakovanie slovesa *ísť*, takisto v imperatív:

a: načil.. na čelník čaňovskej polície sa vola JA`oslav Čigaš↓ tak→ <**Ve: ta to**> TEN vy`berie do`klady→ o:u↓ <**niekol'kí:smiech**> pan Čigaš↓ že vy ste BRAT↑ <**viacerí: smiech**> našho načel`nika↑ (abo co↓) HEJ↓ <**viacerí: smiech**> chod'te chod'te chod'te:↓

Tento kontext popri intenzifikácii priebehu deja implicitne zahŕňa vyjadrenia typu „môžete ísť“, „je to v poriadku“.

Za ukážkové príklady adherentnej a inherentno-adherentnej modifikácie – a tým expresivizácie – nocionalnej lexémy, ktoré veľmi priezračne ilustrujú ikonickosť spontánneho hovoreného komunikátu, považujeme tieto dva kontexty so sedemnásobnou reduplikáciou:

a) NAšiel som ho ale našiel som ho po DLhom dlhom dlhom / DLhom / dlhom dlhom dlhom pá`trani↓ ale odpo`ručam↓

b) **Zu:** od em do sedem iks el

Všetci: <**smiech**>

Iv: ta to komu treba teľi

(...)

Zu: (ja) si kupim rifle @ (s) iks iks iks i: ks iks iks iks el <**výslovnosť vokálu „i“ sa približuje k „e“**>

Iv: jo: j veraže tota na tych paradnych nohoch išče i

Zu: a viete si to pred.. a počuvaj viete si predstaviť že by dakto mal dajaky ---- iks iks iks i: ks iks iks iks e:l

I tieto príklady – podobne ako predchádzajúce a podobne ako príklady s enumeráciou – možno pretransformovať do zhustenejšej podoby („našiel som ho po veľmi dlhom pátraní“; v príklade b) je takýmto zhusteným vyjadrením v podstate prvá replika). Hovoriaci však

znovu siahajú po explicitnejšom vyjadrení, ktoré pôsobí názornejšie, opisnejšie i ornamentálne, pričom intenzifikuje v príklade a) časový interval, v príklade b) veľkosť oblečenia. V tomto príklade sa navyše v spolupráci s intonáciou a modifikovanou výslovnosťou vokálu podieľa na dosahovaní parodického účinku (hovoriaca Zu paroduje leták o výpredaji oblečenia).

V súvislosti s javom adherentnej modifikácie tak expresívnych, ako aj nocionálnych lexém sa v našom materiáli niekoľkokrát vyskytol prípad, ktorý sme nazvali chiasťickým opakovaním²⁰, pretože formálne veľmi pripomína štylistickú figúru zvanú chiazmus. Túto figúru definuje Poetický slovník (1984, s. 125 – 126) ako „syntaktickú štylistickú figúru; opakovanie toho istého slova alebo slovného spojenia v opačnom slede v rámci dvoch viet. Prevrátený slovosled je základom chiazmu, t.j. vyznačuje sa vzorcom: a/b/b/a. Vyskytuje sa rovnako v poézii, ako aj v próze“. Nazdávame sa, že uvedená definícia by sa mohla aplikovať aj na nasledujúce príklady:

a) **Kpl:** -----obed vieš jak som sa OŽA: R ↑ OŽAR som sa ↓

b) **JN:** som sa vyštveral vyštveral som sa na: na ten stolík **tak sa to kývalo so mnou...**

c) **JN:** ...presne *on on on* keď píše sa VYstre takto:→ takto sa vystr(i)e→

d) **Mt:** presne uvidíš časom že čo a ako a ňe je to problem dorobiť a kde u ktorej firmy si kupoval↓

X: @ vieš čo ↑ web saport dakde zo Žiliny saport web web saport ↑

e) **O2:** @: hm aj ti pa'suju↓

ZK: <krátky smiech>

O2: @hm pa'suju ti↓ VY:meň so slečnou za dajake <O1: -----> za menšie my: vam dame menšie a tie mu ne'chate↓

ZK: to myslite vážne↑ že (take dačo)

Na prvý pohľad je zjavné, že v príkladoch sa popri adherentnej modifikácii uplatňuje aj modifikácia inherentná, pričom obom typom modifikácie podliehajú rôzne lexémy: nocionálne, adherentne i inherentne expresívne, familiarizmy i nárečové lexémy.

V príklade a) sa skríženým spôsobom opakujú komponenty analytického tvaru l-ového participia adherentne expresívneho slovesa *ožrať sa*. Toto sloveso je v podstate modifikované niekoľkonásobne: 1. prenesením významu (tak sa stáva adherentne expresívnym), 2. explicitným opakovaním (adherentne), 3. emfázou (inherentne), 4. dôrazom (inherentne), 5. nárečím (nie *ožral*, ale *ožar*). Pri interpretácii daného príkladu je relevantná aj melódia oboch vetných úsekov (najprv antikadencia, potom konkluzívna kadencia, resp. semikadencia). Prvá výpoveď má povahu rečnickej otázky, na ktorú si hovoriaci vzápätí aj sám odpovedá, a to opäť nie zjednodušene („Veľmi.“), ale explicitne, svojou vlastnou otázkou. Na exponovaný príklad možno nazerať aj z hľadiska tematicko-rematického usporiadania výpovedí. Ak v tej prvej enklitiky spolu s opytovacím zámenom vnímame ako tému a samotný tvar *ožar* ako rému, potom v druhej výpovedi je *ožar* témou a enklitiky sú rémou. Schematicky by sa tieto vzťahy dali načrtnúť takto: $t_1 \rightarrow r_1$; $t_2 = r_1 \rightarrow r_2$ ($=t_1$). Oba spôsoby interpretácie ukazujú, že sa tu pohybujeme akoby v kruhu, čím každopádne zdôrazňujeme lexému, ktorou operujeme.

V príkladoch b) a c) sa tiež opakujú (aj) slovesné tvary. Postavenie enklitik pri prvom výskyte lexémy však už – na rozdiel od príkladu a) – nie je korektné. Mistrík (1962, s. 152) tvrdí, že „postavenie enklitiky na čele rytmickej jednotky je prostriedok expresívnosti výpovede“. Príklad b) možno na pozadí týchto zistení interpretovať tak, že hovoriaci opakuje tvar l-ového participia preto, aby urobil korekciu a umiestnil enklitiky do postpozície. Takejto interpretácii napomáha skutočnosť, že hovoriaci je okrem iného i absolventom odboru slovenský jazyk; dá sa teda predpokladať, že si uvedomil nekorektnosť na začiatku svojej výpovede a že sa ju snaží opraviť. Druhá interpretačná alternatíva je taká, že skrížená redundancia je prostriedkom na získanie času pre formuláciu ďalšej výpovede.

Inak však vnímame príklad c), ktorý je prevzatý z rozsiahlejšej monologickej repliky toho istého hovoriaceho. Replika má povahu narácie istej humornej príhody z minulosti. Napriek tomu je tu ako slovesný čas použitý prítom, čím dochádza k zrušeniu „epickej dištancie“ a k zvýšeniu dramatickosti rozprávanej príhody. Relevantná je okrem toho ešte melódia oboch výpovedí (semikadencia), spomalenie rečového tempa spojené s predĺžením kvantity vokálu v zámennom tvare (emfáza) a gestikulácia ukrytá za ukazovacím zámenom *takto*. Za pomoci všetkých týchto činiteľov možno použitie chiastického opakovania v danom príklade interpretovať ako prostriedok retardácie výpovednej dynamiky, v dôsledku čoho vzniká u poslucháčov napätie, ich očakávanie sa zintenzívňuje a všetci sa spolu s hovoriacim pripravujú na vyvrcholenie, pointu narácie. (Pripúšťame možnosť interpretovať podobným spôsobom aj predchádzajúci príklad, avšak tam sa z rámca naznačenej interpretácie vymyká hlavne melódia a tempo.) Domnievame sa, že takáto interpretácia chiastického opakovania má už isté styčné body s funkčným využitím chiazmu v umeleckých komunikátoch²¹ (porov. napr. interpretáciu chiazmu v próze S. Rakúsa *Matka Dorota*, Andričík, 2010, s. 19).

Príklad d) sa od predošlých líši tým, že tu skríženému opakovaniu nepodliehajú slovesné tvary, ale menné. Konkrétne ide o zložky cudzojazyčného názvu istej firmy. Opakovanie týchto zložiek v obrátenom poradí pôsobí dojemom, akoby sa hovoriaci s exponovaným názvom pohrával, akoby skúšal všetky kombinačné možnosti, akoby sa snažil čo najlepšie opísať daný fenomén (paradoxne ním samým) s cieľom priblížiť, vsugerovať ho poslucháčovi, fixovať ho v jeho vedomí. Súčasne však koncová melódia (antikadencia) naznačuje pochybovanie hovoriaceho o správnosti názvu, skúmanie jeho „pravosti“, „hodnovernosti“, správnosti.

V poslednom príklade je chiastické opakovanie rozložené do dvoch replík tej istej osoby, ktoré sú od seba oddelené iba krátkou replikou – smiechom druhého komunikanta. Táto skutočnosť čiastočne narúša jedno z kritérií, ktoré sme v úvode vymedzili ako relevantné pre adherentnú modifikáciu lexém. Situačným kontextom exponovaného dialogického úryvku je skúšanie slnečných okuliarov zákazníčky zamestnancom očnej optiky. Jeho kolegyňa túto činnosť reflektuje, resp. hodnotí a používa na to práve chiastické opakovanie. Predmetom opakovania je opäť slovesný tvar a enklitika, ktorej postavenie je tentoraz korektné. Prvá replika zamestnankyne má zreteľne ironickú tonalitu, ktorá sa síce v jej ďalšej replike (obsahujúcej reduplikáciu) relativizuje, no posun do vážnej polohy nie je stále celkom jednoznačný, ako to explicitne vyjadruje zákazníčka vo svojej poslednej replike. Použitie chiastického opakovania teda vyvoláva dvojzmyselnosť a funguje ako prostriedok ironického vyjadrenia.

Analyzované príklady chiastického opakovania sú pomerne rozmanité a ich interpretácie majú len málo spoločného. Čo by ich však mohlo spájať, je ich nápadnosť v kontexte a zdôraznenie lexémy (prostredníctvom „pohybovania sa v kruhu“ alebo „opisu/charakterizácie seba sebou samým“), ktorá podlieha reduplikácii.

3. Záver

Predmetom štúdie bol výskum rôznych typov expresivity a modifikácie lexém v kontexte neinštitucionálneho dialógu, t.j. na materiáli autentických rozhovorov z bežného každodenného života z prostredia východného Slovenska. Ukázalo sa, že niektoré črty inherentnej a adherentnej expresivity platia aj pre inherentnú a adherentnú modifikáciu lexém. Ak je nápadnosť spoločným znakom všetkých inherentne expresívnych lexém, potom aj inherentná modifikácia sa podieľa na zvyšovaní nápadnosti lexém (tak expresívnych, ako aj nocionálnych). Ak je pre adherentnú expresivitu príznačná intenzifikácia a konkretizácia, potom aj adherentná modifikácia intenzifikuje určitý jav a robí ho konkrétnejším, explicitnejším.

Pri analýze nášho materiálu sme sa najčastejšie stretli s tromi javmi: s inherentnou modifikáciou adherentne expresívnych lexém, s inherentnou modifikáciou nocionálnych lexém a s inherentno-adherentnou modifikáciou nocionálnych lexém.

Inherentne expresívne lexémy bývajú modifikované predovšetkým inherentne. Inherentnou modifikáciou sa posilňuje ich ironický význam, resp. upozorňuje sa na ich dvojzmyselnosť (*barličky*). V niektorých prípadoch je inherentná modifikácia prirodzenou súčasťou inherentného expresíva (*TY: brd'o:*). Inherentná modifikácia sprevádza aj použitie adherentných expresív. Ide často o stereotypne sa opakujúce a módne výrazy, ktoré vytvárajú tzv. expresívne významové okruhy²² (*debil – debilne – debiliny; hrozný – hrozne – hrúza*). Inherentná modifikácia zvyrazňuje až hyperbolizuje sémantiku veľkosti a negatívnosti, ktorou sa tieto expresíva vyznačujú.

V spontánnom neinštitucionálnom dialógu sme zachytili tendenciu inherentne modifikovať tie nocionálne lexémy, ktoré sú už samy osebe sémanticky výrazné, t. zn., že ich sémantika implikuje veľkosť, vysoký stupeň vlastnosti, nadmernosť, výlučnosť a krajné významové polohy. Túto tendenciu interpretujeme ako snahu o „vyrovnávanie“ formálnej a obsahovej stránky lexém, čo je v konečnom dôsledku jav prirodzený (prirodzene a logicky totiž vyznieva snaha i formálne zvýrazniť to, čo je aj obsahovo výrazné). Vidíme v tom jednu z realizácií ikonicko-symbolického princípu.

Adherentná modifikácia nocionálnych lexém i expresív je založená na opakovaní a reduplikácii. O reduplikácii hovorí V. Krupa toto: „Za relikť ikonickosti možno pokladať reduplikáciu, čiže zdvojovanie, ako gramatický a slovotvorný prostriedok, bežný v mnohých jazykoch sveta“ (1991, s. 69). Nazdávame sa, že jeho slová možno vzťahovať aj na príklady viacnásobnej reduplikácie, ktoré sme rozoberali v tejto štúdii (našiel som ho po DLhom dlhom dlhom / DLhom / dlhom dlhom dlhom pátrani↓). Tieto exemplifikácie, ako aj vyššie spomínané príklady inherentnej modifikácie nocionálnych lexém sa vyznačujú vysokým stupňom prirodzenosti (a tým aj ikonickosti), keďže sa v nich „potvrďuje intuícia, podľa ktorej to, čo je sémanticky ‚viac‘, má byť aj konštrukčne ‚viac‘“ (Dolník, 1995, s. 19, cit. podľa Kesselová, 2003, s. 113).

Na základe analýzy expresivity v spontánnom neinštitucionálnom dialógu sa nám *poodhalila* súčasná tvár hovorového štýlu (aspoň v priestore východného Slovenska). Tento štýl sa javí ako ikonický, explicitný, ornamentálny s tendenciou k markantnosti a sile výrazu a k negatívnemu (irónia, dehonestácia, depreciatívnosť) a hyperbolizujúcemu videniu reality. Uvedomujeme si však, že tieto zistenia si – vzhľadom na obmedzenosť materiálu – nemôžu nárokovať na všeobecnú a bezvýhradnú platnosť. Možno ich vnímať nanajvýš ako kontúry, ktoré bude potrebné ďalej doťahovať a spresňovať dôkladnejšou tematickou a slovnodruhovou analýzou rozsiahlejšej a reprezentatívnejšej vzorky neinštitucionálnych dialógov.

Poznámky

¹ Naše uvažovanie o ikonickosti sa opiera predovšetkým o štúdie J. Sabola, ktorý diferencuje dva základné semiotické princípy v jazyku takto: „Ikonicko-symbolické (motivované) znaky (ako vývinovo staršie) sa vyznačujú symetriou (‚korešpondenciou‘) medzi formou a obsahom (forma je motivovaná vonkajšou skutočnosťou), arbitrárne (nemotivované) znaky charakterizuje (zdedená) symetria, ale aj asymetria (‚nekorešpondencia‘) medzi formou a obsahom (forma nie je motivovaná vonkajšou skutočnosťou)“ (Sabol, 2004). Podľa V. Krupu (1991) existujú viac aj menej ikonické znaky, resp. v jazyku neexistujú rýdzo ikonické ani rýdzo konvenčné znaky. „Podiel ikonických znakov v ľudskom jazyku je vcelku nízky“ (1991, s. 70), no jednoznačnú prevahu majú podľa neho tieto znaky na tzv. suprasegmentálnej rovine (prízvuk, intonácia, melódia). Prvky ikonickosti však môžeme nájsť napr. aj pri slovoslede (ak odráža usporiadanie javov v skutočnosti, čiže ak napr. platí, že podmet stojí

bližšie k začiatku vety než predmet) alebo v organizácii textu (keď radenie textových zložiek zodpovedá chronologickému usporiadaniu referentov, udalosti v skúsenosti).

² Rozhovory sme zapísali podľa pravopisných princípov, fonetickú transkripciu sme použili len ojedinele, napr. v prípade osobitne vyslovených cudzích, prevzatých a nárečových slov, pri hláskach *l'* a *ñ*, v 1. osobe plurálu slovesa *byť* a pod. Na označenie intonačného priebehu repliky alebo jej časti sme použili značky ↑ pre antikadenciu, ↓ pre konkluzívnu kadenciu a → pre semikadenciu. Krátku pauzu označujeme /, dlhú //, hezitačný zvuk @, dôraz veľkými písmenami, emfázu a predĺženie hlások dvojbodkou, prízvuk apostrofom (ak sa realizuje inde než na prvej slabike), mimoriadne rýchle tempo reči kurzívou. Tučným písmom zaznamenávame časti replík viacerých účastníkov, ktoré prebiehajú súčasne. Nezrozumiteľné miesta označujeme -----. Do zátvoriek umiestňujeme hlásky a slová, ktoré sú málo zrozumiteľné a len potenciálne dešifrovateľné.

³ Išlo o rozhovory bezprostredné, pri ktorých boli účastníci v priamom osobnom kontakte; odohrávali sa tak v súkromnom (počas cesty autom, na internáte, počas priateľského posedenia alebo rodinnej oslavy), ako aj vo verejnom prostredí (v MHD, v očnej optike, v obchode so suvenírmi, v reštaurácii); účastníci rozhovorov patrili k rôznym vekovým kategóriám, pričom prevahu mala kategória od 16 do 30 rokov; boli to prevažne rozhovory dvoch účastníkov a rozhovory skupinové (s dominanciou dvoch, príp. troch účastníkov).

⁴ Podstatu emfázy vidíme v predlžovaní vokálov (podobne ako napr. Bugárová, 1997/1998; Mitrová et al., 2006). Emfáza býva často indikátorom váhania alebo ju hovoriaci využíva, aby získal čas na formuláciu ďalšej časti výpovede. Tieto prípady sa snažíme v rámci výskumu eliminovať.

⁵ Zo svojho výskumu expresivity vylučujeme prípady, keď sa dôraz používa ako prostriedok autokorekcie alebo presadenia sa v dialógu.

⁶ Prízvukovanie penultimy vnímame ako prostriedok expresivity najmä vtedy, keď je príznakovým javom, teda ak nie sú takto modifikované všetky lexémy v prejave určitého hovoriaceho.

⁷ Pritom, prirodzene, berieme do úvahy vzájomné prenikanie a spoluprácu týchto suprasegmentálnych prostriedkov.

⁸ Slangizmy, dialektizmy a tzv. hovorové lexémy, resp. lexémy príznačné pre hovorový štýl či spontánnu súkromnú komunikáciu, nazývané aj kolokvializmy alebo familiarizmy, zaraďujeme v rámci svojho výskumu – aj kvôli istému zjednodušeniu – k expresívnym lexémam. Mistrík (1985) ich hodnotí ako nespisovnú, nie expresívnu lexiku. Avšak domnievame sa, že príznak expresívnosti viacerým z týchto lexém v žiadnom prípade uprieť nemožno.

⁹ Takto interpretuje predlžovanie samohlások vo svojej štúdii aj M. Bugárová: „Predlžovanie samohlások sa často využíva v ironických výpovediach, pri zmene zmyslu výpovede na opačný“ (1997/1998, s. 24).

¹⁰ V skúmanom materiáli medzi adjektívnymi adherentne expresívnymi lexémami dominovali lexémy s negatívnou sémantikou (*úbohý, strašný, hrozný, najtuhší, debilný*,

šialený, nenormálny, hnusný, brutal, zapečený, vyžratý), ktoré sa v konkrétnom kontexte podieľali na hyperbolizácii výrazu.

¹¹ Na ilustráciu uvádzame niekoľko príkladov: *lepiť niekomu, nabehnúť, kašľať sa s niečím, zosypať sa, vytiahnuť sa na niečom, napárať do niečoho, zobnúť si, sadnúť si na niekoho, polietat' si, odpadávať* (o vyuč. hodinách), *pražiť* (o slnku), *žmurkať a čumieť* (o ošípanej), *skákať* (jedlo po tanieri) atď.

¹² Nárečové proprium *Piŕo* sa v rámci východoslovenského variantu subštandardu môže apelativizovať; potom označuje hlúpeho, naivného, nepodareného človeka. Podobnú apelativizáciu propria sme v skúmanom materiáli zaznamenali ešte pri lexémach *haňa* a *bulhar* (tu má apelativizácia skôr príležitostný charakter a identifikujeme ju pomocou analógie s lexémou *talian*, ktorá sa apelativizuje na pozadí: „keď keď je niekto keď je niekto hlupý povie→ taky ši jak Taľijan↓ ňe ↑“ → *taľijan/talian*).

¹³ Tento príklad ilustruje jav, ktorý sme v spontánných dialógoch zaznamenali viackrát: Inherentne tu nie je modifikovaná samotná neurčitá adherentne expresívna číslovka (resp. iná lexéma), ale nadradené substantívum *riadok*, ktoré rozvíja. V tomto a podobných príkladoch by sa azda dalo uvažovať o prenášaní expresívnosti z adherentne expresívneho slova na iné, pôvodne nocionálne slovo prostredníctvom niektorého prostriedku inherentnej modifikácie.

¹⁴ V tomto príklade sa partikula *das* (ktorá môže byť interpretovaná ako prvok východoslovenského variantu subštandardu) spolu s dôrazom podieľa na konštituovaní neurčitého významu určitej číslovky *päť* (v zmysle „veľmi dlho“, „dlhšie, než je to normálne“).

¹⁵ O pojme kvantifikátor bližšie pozri Kesselová, 2003, s. 106.

¹⁶ Najmä preto ich uvádzame spolu, aj keď substantívum *stena* v príklade c) nepôsobí ako adherentne expresívne, javí sa skôr ako nocionálne, prípadne kontextovo expresívne.

¹⁷ Kontexty, v ktorých táto adherentne expresívna lexéma figurovala, boli buď zreteľne negatívne (jedine médiá by ma asi viac naplňali→ tak by som teda nechal to učiteľstvo tú učiteľsku učiteľsku roľotu↑), alebo neutrálne ((on) no že HEJ že sa:mozrejme že prečo nie ale (ja) TERaz mam túto robotu:→); pejoratívny odtienok bol vtedy v úzadí a lexéma sa používala skôr ako bežný hovorový výraz. V konfrontácii s oboma kontextuálnymi použitiami lexémy *robota* pôsobí jej nocionálne synonymum *práca* až dojmom „vozvýšenosti“.

¹⁸ Príklad c) na základe vyššie uvedených kritérií nepovažujeme za exemplifikáciu adherentnej modifikácie. Tento typ modifikácie kontextovo expresívnych lexém sme v skúmanom materiáli nezachytili.

¹⁹ Viaceré z vymenovaných adjektív i adverbií by sa dali interpretovať už ako adherentne expresívne, nie nocionálne.

²⁰ Pojem chiasťické opakovanie používame, hoci si dobre uvedomujeme, že štylistická figúra chiazmus sa primárne vzťahuje na umelecký a rečnícky štýl. J.Kesselová (2001) pri skúmaní fenoménu opakovania v spontánných detských prejavoch zámerne nepracuje s termínmi anafora, epizeuxa, epanastrofa, pretože si uvedomuje, že ide iba o formálne zhodný spôsob opakovania, ktorý má v detskom dialógu celkom inú funkciu než v umeleckých či rečníckych

prejavoch. Napriek odlišnosti funkcií sa domnievame, že pojem chiasťické opakovanie nie je celkom neopodstatnený ani v hovorovom štýle a že jeho použitie môže byť odôvodnené faktom, že príklady vyabstrahované z nášho výskumného materiálu spĺňajú všetky formálne parametre konštituujuce figúru chiazmus. Okrem toho niektoré funkcie chiasťického opakovania sa nám zdajú veľmi blízke funkciám chiazmu v umeleckých a rečníckych komunikátoch.

²¹ Podobnú funkciu má i tento typ chiasťického opakovania: (ja)jakeby pla'valo↓ -----
vieš to ti to tak stlači→ / to ti to tak stlači vieš↑ a tak chodiš tak smiešne↓.

²² O tomto pojme bližšie pozri Zima, 1961, s. 67.

Literatúra

ANDRIČÍK, M.: O Rakúsových jazykoch (na materiáli poviedok *Matka Dorota* a *Alkoholická poviedka*). In: *Medzi umením a vedou. Zborník materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. marca 2010 v Prešove pri príležitosti životného jubilea Stanislava Rakúsa*. Ed. M. Součková. Prešov: FF PU, 2010, s. 17 – 22.

AUGUSTINSKÁ, D.: *Opakovanie ako výrazový prostriedok vo vecnom texte*. Slovenská reč, 50, 1985, č. 5, s. 286 – 291.

BUGÁROVÁ, M.: *Nekonvenčná intonácia v bežnej komunikácii*. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 44, 1997/1998, č. 1 – 2, s. 21 – 25.

HARPÁŇ, M.: *Teória literatúry*. Bratislava: TIGRA, 2004.

HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O. – ZEMAN, J.: *Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách*. Praha: TRIZONIA, spol. s r. o., 1999.

KESSELOVÁ, J.: *Lingvistické štúdie o komunikácii detí*. Prešov: Náuka, 2001.

KESSELOVÁ, J.: *Morfológia v komunikácii detí*. Prešov: Vydavateľstvo Anna Nagyová, 2003.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4., dopl. a uprav. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda, 2003.

KRUPA, V.: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1991.

MISTRÍK, J.: *O gramatických prostriedkoch expresívnosti*. Slovenská reč, 27, 1962, s. 144 – 159.

MISTRÍK, J.: *Štylistika*. Bratislava: SPN, 1985.

MITROVÁ, A. – SABOL, J. – SLANČOVÁ, D. – ZIMMERMANN, J.: *Realizácia suprasegmentálnych javov v reči orientovanej na dieťa*. Slovenská reč, 71, 2006, č. 1, s. 3 – 16.

MLACEK, J.: *Slovenská frazeológia*. Bratislava: SPN 1984. 159 s.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E. – FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava: SPN, 1988.

SABOL, J.: Simultánny a sukcesívny princíp v poézii a próze pre deti a mládež. In: *Vnútrotextové priestory textu v literatúre pre deti a mládež. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou, ktorá sa konala 18. – 20. 10. 2000 v Prešove*. Red. Z. Stanislavová, V. Žemberová. Prešov: Náuka, 2001, s. 46 – 53.

SABOL, J.: Semiotické pozadie komunikačných sústav. In: *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2004, s. 30 – 36.

ZIMA, J.: *Expresivita slova v súčasnej češtině*. Praha: 1961.

ŽILKA, T.: *Poetický slovník*. Bratislava: 1984.

Abstract

Im Aufsatz untersuchen wir den nicht-institutionellen Dialog aus der Sicht der Expressivität. Dabei unterscheiden wir mehrere Arten von Expressivität und von Modifikationen der Lexeme (der notionalen als auch der expressiven). Unser Hauptinteresse gilt vor allem der Frage, wie und ob eigentlich durch die Expressivität die Wirkung des ikonisch-symbolischen Prinzips in einem nicht-institutionellen Dialog illustriert und exemplifiziert werden kann; ob also die Expressivität ein Anzeichen von Ikonizität im Dialog sein kann. Als Grundlage für diese Untersuchung dienen uns Aufnahmen und Transkription der authentischen Gespräche aus dem Alltag aus dem Gebiet der Ostslowakei.